

Bíró Ferenc

A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség

Kármán József Urániájának programírásairól

Az Urániát bevezető írások, főképpen A nemzet tsinosodása tradíciót folytatnak. A XVIII. század második felében irodalmunkban egyre több olyan publikációval találkozunk, amelyek a magyar nyelvű irodalom vagy (a kor szavával) a „tudományok” helyzetével, lehetőségeivel és feladataival foglalkoznak. Fontos megjegyezni, hogy ezek az írások az irodalmat (vagy amit annak gondoltak a kortársak) három szempontból is sajátos, más korok reflexióitól eltérő módon kezelik.

Ismeretes, hogy a tudományos köztudat ezt az időszakot a megújulás koraként fogja fel, s ma már ugyan – a *Toldy Ferenc* által kodifikált s csaknem egy évszázadon át érvényes paradigma egyre nyilvánvalóbb elégtelenségei miatt – sokkal szorosabb összefüggésben látjuk a megelőző periódussal, az újszerűségről azonban nem szabad elfeledkezni. Vannak korok a történelemben, amikor a hagyomány hatalma meggyengül, elhomá-

lyosul a múlt legitimációs ereje, s így a jelen kielégületlenül hagyja embereit. Ennek következtében a jövő hirtelen az új lehetőségek hívogató birodalmaként merül fel a tekintetek előtt – üres térként, amelyet a képzelet nem csak kitölt, de amelynek üressége egyenesen ki is hívja a képzelet munkáját. Ezzel a helyzettel találkozunk a szóban forgó évtizedekben, ez magyarázza a jövőt elgondoló, azaz kalkuláló, az elkövetkezendő idők számára jó utakat ajánló, sőt, követendő szabályokat állító mentalitás megjelenését. Ez kimutathatóan befolyásolja az íróknak az irodalomhoz való viszonyát, de – s számunkra most ez a fontos – programszerű írások sorában is testet ölt. Az Uránia szóban forgó publikációi ide tartoznak.

Ez a helyzet a kor magyar történelmének itt nem részletezhető sajátosságai miatt elsőrendűen a művelődés területén jöhetett létre. A magyar nemesség és a bécsi udvar nagyonis erősen tartották kezükben a politika és a gaz-

daság életét, a körülmények összjátéka folytán viszont meglepően tág tér nyílt a „tudományok” s művelőik előtt – a tradíció világa itt veszítette el leginkább erejét s itt mutathatta meg vonzerejét a szabadon hagyott jövő. Míg tehát az emlegetett írások egyik közös vonása a jövőre figyelő, a jelenre kritikával néző, a múltat pedig feledő programszerűség, a másik közös vonás a bennük megjelenő irodalom – vagy tudományfogalom jellegzetességében található meg. Ezeknek a publikációknak a szerzői az irodalmat ugyanis nem általában vett irodalomként tekintik. Az elmélekdedések és a reflexiók nem magát a fogalmat, hanem annak egyik s mai tudatunk számára valóban külsődleges viszonylatát állítják előtérbe, azt, amelyik a nemzeti nyelvhez és magához a nemzethez való kapcsolatában mutatkozik meg. Ez a kapcsolat olyan közös alap, amelynek – noha az azonosságok jól előtűnnek – a különböző interpretációkban igencsak eltérő változatai bukkannak elő.

Néhány példát idéznénk, inkább csak illusztrációképpen. *Bessenyei György* nevezetes programírásaiban a közjő – amely egyúttal az „egész nemzet” stabilitását is magába foglalja – a „tudományok” terjedésétől függ, a tudományok terjesztésének az eszköze pedig a megfelelő állapotban lévő és közérthető nyelv. *Batsányi János*nak a kassai Magyar Múzeum elé írott Bevezetőjének centrumában az a tézis áll, hogy a nemzeti nyelv a nemzet létének legfontosabb jelzője, viszont a nemzet minősített létét a nemzeti nyelven művelt literatúrának a külföldi elismertsége biztosíthatja – a nemzet emelkedése és dicsősége tehát elsősorban a nemzeti nyelven művelt irodalomtól függ. *Verseyhy Ferenc*nél a nyelv ügye és a tudományok ügye egymáshoz időben közel keletkezett, de két külön versben szólal meg. Az Emlékeztető oszlop az

1790-es országgyűlés nyitónapján a nemzeti nyelv ügyét felvállaló nemeseket ünnepelve mutat rá – igen erőteljesen – a nyelvkérdés kardinális jelentőségére. A magyar hazának anyai szózatja című – s jóval terjedelmesebb – költemény viszont csak a „tudományokról” és a tudományok művelésének feltételeiről szól. A vers hangvétele nagyon magabiztos és nagyon éles. Igen valószínű, hogy éppen e radikális beállítottság helyezi külön költeménybe a nemzeti nyelv ügyét: az általa elgondolt nemzetet mintha a közös nyelv sem tehetné egységessé. Úgy tetszik: a magyar harmadik rend szavát halljuk, csak itt éppen a hazai „tudományok” művelői szeretnének (*Sieyes* abbé szavával) „valamivé válni” a nemzet életében. A szolnoki sőtiszt klerikus pályára lépett gyermeke számára a nemzeti múlt, a mások számára oly sok dicsőséges és drámai pillanatot felmutató hajdani századok a „zordon erőszak” (a vitészség), a „religiói dagály” (a vallási fanatizmus) és a „rossz kötések” (az elavult törvények) idejeként tűnik fel. A modern tudományokra éppen az a feladat vár, hogy elűzzék a múltnak e sötét árnyait – voltaképpen az egész múltat: a nemesség idejét – s egyben megalapozzák a nemzet boldog jövődjét. Igen egyértelműen szól a követelményekről is: „*A tudományoknak bő kéz kell s elme szabadság! E kettő nélkül sílnenek a nagy Eszek! A kiket a szükség szomorú gondokba le-süüllyeszt! Nem visznek a Musák tiszteletére teményt.*” S folytathatnánk az eltérő hangvételt, de a szóban forgó viszonyt illetően közös munkák felsorolását. Az eltérő írások vagy írás-csoportok igen különböző módokon kapcsolják össze a három fogalmat, a nyelv, a nemzet és az irodalom fogalmait, a különbségek pedig elsősorban ideológiai okokra vezethetők ugyan vissza, de természetesen belejátszanak a temperamentumok eltérései is.

A harmadik általános vonás nem a külső kapcsolódásokban, hanem az itt érvényes irodalom- vagy tudományfogalom belső viszonylatában, mai tudatunk számára: bizonytalanságában lelhető fel. Ez talán érezhető volt ennek a dolgozatnak a szóhasználatában is, hiszen az irodalom itt nem volt még a mai értelemben vett irodalom (maga a szó sem létezett még) s ebből egyenesen következik, hogy a jelenségre leggyakrabban használt „tudomány” szó sem csak a tényleges tudományokat jelentette, hanem egyszerre mind a kettőt. A szó a latin „litterae”-nek megfelelő jelentéssel bírt, vagyis: általában jelentette az írott dolgokat. Nem nagyon találkozunk arra irányuló s igazán erőteljes kísérletekkel, hogy a distinkció megtörténjék a szépirodalom és a tudományok között. Az első jelek azonban fel-feltűnnek. Ilyen jel lehet például a literatúra szó felbukkanása és használatának módja 1788-ban Batsányi tollán – a szó ti. nem eredeti latin szó, hanem későbbi tudós csinálmány, s hozzánk a németből került át, ahol már elég egyértelmű volt a jelentése. Az irodalmat is jelentő „tudomány” szó azonban egy jó ideig ott sem tűnik el, ahol pedig nagyonis modern gondolatok szólnak meg az irodalomról, sőt! Ez a szó nem csak ott szerepel az Uránia imént emlegetett írásaiban, de talán bennük találjuk meg a legfrappánsabb példákat arra vonatkozóan, hogy éppen a kétarcúság révén mennyire homogén fogalom még ebben a korban a „tudomány”.

Az Uránia szóban forgó tanulmányainak talán éppen ez az elsőként szembeötlő vonása. Az olvasó elképedve veszi észre, hogy a „tudomány” fogalma milyen tág jelentéstartományokat képes felölelni s mennyire skrupulusok nélkül közlekedik szerzőjük a mi mai tudatunk számára már élesen létező határok között. Ez az alapja annak, hogy – például – a

Bévezetés sajátos megfogalmazásban állítja elének a régi toposzt a poétáról, aki úgy viselkedik, mint a magányba visszavonuló s ott torka vérzéséig éneklő madár, csakhogy itt éppen nem a poéta szimbóluma ez a fülemüle, hanem a – tudósé! A nemzet tsinosodásában, ha lehet, még szélesebb kört fog körül a tudomány fogalma. Itt hangzik el az az állítás, hogy a „múzsák” nem hálátlanok azok iránt, akik szolgálatukra szegődnek. A „tudományok” ugyanis nem csak gyönyörködtetnek, de „táplálnak” is, hiszen nyitva áll bárki előtt a „becsület útja” a „kereskedés” és a „mesterségek” felé. A múzsák tehát közvetlenül nyújtanak lehetőséget a kereskedelem és az ipari tevékenység gyakorlásához – mintha a manufaktúrákat a művészetek istennői irányítanák, s ők lebegnének az exportra terelt marhacsordák felett is.

A példákat tovább sorolhatnánk – különösen tanulságos ebből a szempontból a folyóirat tervezett tematikai rendjét bemutató Jelentés a magyar asszonyi nemhez –, de fontos hangsúlyozni, hogy itt nem a fogalomhasználat következtelenségéről, hanem egyszerűen a kor még jellegzetesnek tekinthető beszédmódjáról, igaz, e beszédmódnak már meglehetősen szélsőséges változatáról van szó. Ez a késői kor olvasója számára szokatlan, tegyük hozzá: még a kor írásait tanulmányozó olvasó számára is szokatlan szóhasználatot tovább magyarázza, hogy a „tudományok” igen gyakran oppozíciós viszony részeként bukkannak elének – jelentésüket így nagymértékben meghatározza az, hogy mivel szembeállítva emlegeti őket a szerző. Itt – például – a „féltudósság”, a „komor” és nagyképű nehézkesség, a „versecskék” özöne, az életidegenség, a „grammatikális epidémia”, a nem a mi „környülállásainkról” szóló munkák ellenében jelennek meg ennek az

egyébként is igen tág szemantikai térben helyet foglaló fogalomnak a tulajdonságai; következőképpen a „tudományok”-nak is mindig más és más arcukat kell megmutatniok. Igaz, az oppozíció általában nem tiszta oppozíció. Az Uránia programmatikus írásainak érvelési módjában ezért játszik uralkodó szerepet az „igen, de” szerkezet: nem abszolút értelemben cáfol, bizonyos jogosultságát vagy igazságát az elutasítandó jelenségnek is elismeri vagy el kell ismernie – ki merné (például) kétségbevonni általában a verses művek jelentőségét; a „versecskék” elleni s a „nyomos tudományok” érdekében folytatott polémiaját megelőzik tehát a költészetet elismerő és méltató sorok, sőt, a „magános félre való élet” kemény elítélését is megelőzi egy kis apológia, amelyben természetközeli életmód „együgyű és ízes örömeit” dicséri. Maga az alapjelenség azonban ettől változatlan marad: a „tudományok”-nak egészen különböző jelentése van s habár ez egyáltalán nem üt el a kor szóhasználatától és gondolkodásmódjától, mégis: ez a korban természetesnek tekinthető fogalomkezelési mód megkönnyíti, hogy az Uránia tanulmányaiban fellelhető egy sokkal mélyebb következtetlenség is.

Az Urániában publikált programjelleget írások leglényegesebb és – ha lehet így fogalmazni – legtávlatosabb következtetlensége a jelek szerint elsősorban onnan származik, hogy a szerző láthatóan meg akarja őrizni azokat az argumentumokat, amelyeket az e-lőtte járók fedeztek fel és hasznosítottak s amelyekkel szemben (amint azt a kor értelmiségének az 1780-as évek második felétől kezdve kibontakozó nyelvi-irodalmi mozgalma bizonyítja) nemigen talált senki komolyan vehető ellenérvet.

Másutt részletesen szoltam már arról, hogy e mozgalom ideológiájának középpontjában a nyelv és a nemzet azonosságának tézise állt – a nemzeti létnek ha nem is egyetlen, de legfontosabb jele a nyelv, a nemzet lét minőségét pedig az ezen a nyelven művelt „tudományok” minősége mutatja meg. S ha ez így van – márpedig a történelem példái egyértelműen arra tanítanak bennünket, hogy a nagy nemzetek nagy kultúra létrehozói is voltak –, akkor nyilván azokra vár a nemzet életében az eddigieknél jóval jelentősebb hely és szerep, akiknek e feladat megoldásához megfelelő képzettségük és tehetségük van. A XVIII. század utolsó évtizedeinek magyar íróiról tudni kell, hogy túlnyomórészt a társadalom alacsonyabb rétegeiből érkeztek és (hogy megélhessenek) értelmiségi foglalkozást űztek vagy értelmiségi foglalkozásra készültek, mint maga *Kármán József* is. Az értelmiség fent idézett s az 1790-es évekre már tradicionálisnak tekinthető érvei – utaltunk rá – jelen vannak az Uránia idézett írásaiban, sőt, talán éppen itt, a Bèvezetésben olvasható az egyik legszebb, klasszikusnak tekinthető megfogalmazás a nemzet és a nyelv azonosságáról. A nemzeti nyelv virágzása rendkívüli jelentőségű, hiszen „*Ez az a palladium, mely fenntartja alkotmányunkat, az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határinkról, vagy hazafivá átváltottat, az a mód, amely nemzetünket lételeben megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy többek között el ne olvadjunk...*” Másik helyén viszont azt a nemzetet reprezentáló szerepről szól, amely a „tudományok”-ra vár – csak itt található meg azok a munkák, amelyek nem csak csinosítják a nemzetet, de fel is emelik a „nagy nemzetek ragyogó sorába”. Ezek az érvek valóban jellegzetesek. Láttuk: ezen a nyelven beszélt a kassai Magyar Museum bevezetőjét író Batsányi János is, de igen sok hasonló megfo-

galmazást idézhetnénk a XVIII. század utolsó évtizedeinek publicisztikai irodalmából. Csakhogy az Uránia idézett írásainak figyelmes tanulmányozása ahhoz a tanuláshoz vezetnek bennünket, hogy a szerző közben – óvatosan ugyan, de – olyan felfogás irányába indult már el, amelyhez ezek az érvek nem igazán szükségesek, sőt, logikailag mintha nem is igazán illeszkednének ahhoz a gondolatvilághoz, amelyben ezek az érvek eredetileg helyet foglaltak. Ennek az új elgondolásnak a középpontjában a sokat emlegetett eredetiség követelménye áll.

Meg kell azonban rögtön jegyezni, hogy amikor az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának dokumentumaiban a nemzeti nyelven művelt „tudományok”-ról olvashatunk, akkor voltaképpen – jobbára hallgatólagosan vagy közvetetten ugyan, de – szinte mindig eredeti irodalomról van szó. Amikor *Pézteli József*, a komáromi prédikátor olyan színművek írására ír ki pályázatot, amelyeket „tapsolásokkal” lehetne az európai nagyvárosokban előadni, akkor nyilvánvalóan csak eredeti színművek írására gondolhatott. Batsányi János is az eredeti művek tiszteletét vitte diadalra a kor egyik nagy polémiajában, amely a hű vagy szabad fordításról szólt. Nyíltabban majd *Csokonai Vitéz Mihály* beszél, aki azzal zárja a Dorottya előbeszédét, hogy ő bizony jobban szeretne középszerű originál lenni, mint elsőrangú fordító. Az eredeti irodalom a kor programításai mögött tehát inkább csak hallgatólagos előfeltevés volt vagy személyes célkitűzés, de az egész nemzeti literatúra programjává még nem tudta vagy nem mertte emelni senki.

A nemzeti nyelvű irodalomról való gondolkodás a XVIII. század végén ilymódon alaposan eltér a nemzeti nyelvű irodalom gyakorlatától – sok, a szó mai értelmében is ere-

deti mű születik, viszont az eredetiség követelése programszerűen és szélesebb összefüggések között voltaképpen csak az Urániában fogalmazódik meg. Arra felesleges kitérnünk, hogy Kármán részben maga is mástól kölcsönzött szavakkal állította a „tudományok” elé ezt a normát. A döntő ugyanis az, hogy itt nem szavakról, jelszóról vagy ötletéről, esetleg egy egyéni ambíció megnyilatkozásáról van szó, hanem olyan gondolatnentről, amelynek elemei szervesen összekapcsolódva rendszert adnak ki. Az eredeti irodalom jelentősége azon a tételen alapul, hogy – s ezt tekinthetjük a kiindulópontnak – az olvasókat csak azok a témák érdeklik, amelyek őket és saját „környülállásaikat” mutatják be. Ezt az állítást rendkívül határozottan bátyázza körül – „A tolmácsolás nem haszon, kis érdem” kitétel radikalizmusa szinte elképesztő. A Bézetezésben olvasható egyik megfogalmazás hasonlóan éles, olyannyira, hogy tulajdonképpen ez sem fogadható el ebben a formában (ezek szerint pl. Racine Phédra-jának előadása után is „hidegen” hagyjuk el a „nézőpíacot”, hiszen az nem rólunk szól), de éppen a túlzás maga világít rá a meggyőződés erejére. A tétel deklarálása annyira fontos, a benne megfogalmazott állítás annyira evidensnek tűnik fel, hogy mintha a magabiztosság adta lendületben feledkezne meg a körültekintő mérlegelésről. Márpedig ez a meggyőződés az Uránia programításainak egyik legmélyebb, hiszen különböző előfeltevéseket és következtetéseket magába foglaló eleme. Majdnem bizonyos, hogy egy irodalmi vállalkozás létrejöttének az olvasóktól való függését ennyire nyíltan nem vállalta senki a korban: a Bézetezés első bekezdése e tekintetben tudomásunk szerint egyedül álló írói magatartást fejez ki. A Nemzet tsinosodásában pedig odáig is el megy, hogy a „tudományok” hazai elmara-

dottságáért nem csak, sőt, elsősorban nem is a körülményeket, de magukat a tudományokat okolja. A körülményekről szólva jegyzi meg, hogy „...nem is annyira okok ezek, amiért nem gyarapodhatnak tudományink, hanem inkább, mivel tudományink nem gyarapodnak, azért vannak ezek az akadályok.” Itt olyan függőségnek a vállalását, egy nagy feladattal való olyan bátor szembenézést és ugyanakkor olyan felelősségtudatot látunk, amelynek mintha semmi köze nem lenne ahhoz a viszonyhoz, amelyet a „tudományok” korabeli fogalmához elődei és kortársai alakítottak ki. Ennek a már tradicionálisnak tekinthető viszonynak a lényege – mint utaltunk rá – egy, a maga körében és funkciója szempontjából nézve lényegében cáfolhatatlan ideológiai tézis volt: a nemzeti létet biztosító nyelv és a nemzeti lét minőségét jelző „tudományok” összekapcsolása adta meg az értelmiség mozgalmának legitimációs bázisát. Az Urániában kifejtett álláspont viszont ezen érvelési mód – lehet, hogy ekkor, a kilencvenes évek közepe táján már szükségszerűnek tekinthető – meghaladásának tűnik.

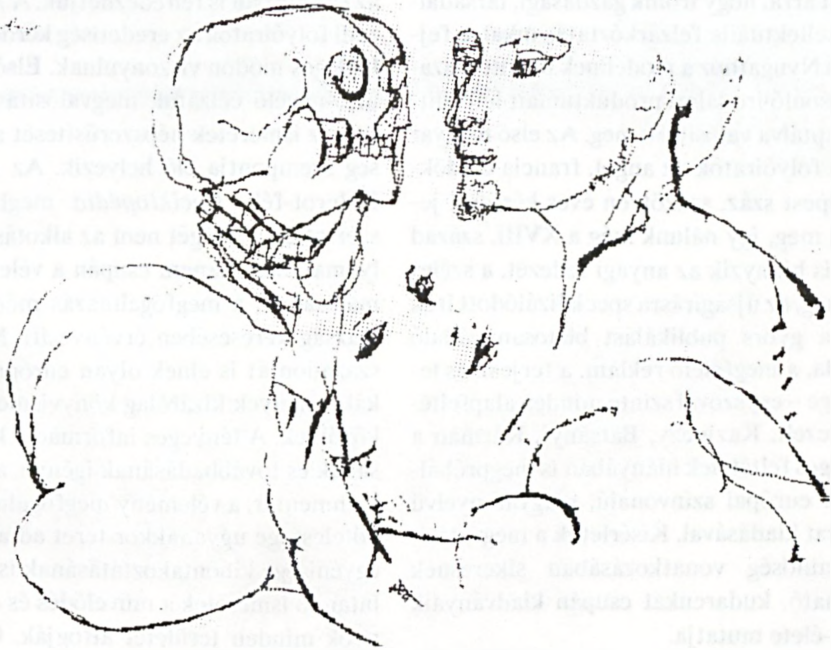
A szóban forgó szövegekben azonban ez a meghaladás – utaltunk rá – némileg felemás módon történt meg, hiszen az értelmiségi mozgalom érveinek igen sok elemét változatlanul ott olvashatjuk a folyóirat programírásaiban. Ha azonban alaposabban körülnéziünk, akkor az elődöktől való távolodásnak még több mozzanatára bukkanhatunk rá, csak éppen ezeket eltakarja az írásokban általánosan érvényesülő érvelési mód, amelyet a már emlegetett „igen, de” szerkezettel írtunk le. Így például az elődök gondolkodás-módjától való eltérés egyik fontos pontja a nyelvről való gondolkodás. „Szent, áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni...” – kezdi, hogy azután ettől az állítástól egy „De még

ez nem elég...” közbevetett fázisán át a gondolatmenet nem csak az eredeti kijelentésnek az ellenkezőéig jut el a „grammatikális epidémia” elutasításával, de eljut a nyelv egy bizonyosfajta funkcionális, a múltól nem elválasztható felfogásáig is, még ha a hagyomány nyelvén is szólal meg ez az új tudás. Amikor azt mondja, hogy „Örömeztöbb tanuljuk a nyelvet együtt a dologgal, mélyebben benyomódnak a jelek a jelentett ideákkal emlékezetünkbe” vagy amikor arról beszél, hogy „Egyező lépéssel jár a nyelv a tudományokkal. Öszvességgel kell mindkettőt művelnünk”, akkor a nyelvnek – elvileg – elhalványul a nemzeti léthez való közvetlen kapcsolódása és előtérbe kerül a nyelvileg megformált műalkotásnak a nemzeti kultúrához való s immár organikus, nem az ideológikus céllal felfogott nemzetfogalomból, hanem magukból a nemzeti nyelven művelt „tudományokból” kiinduló viszonya.

Ha tehát az Uránia programírtásait az értelmiség nyelvi-irodalmi mozgalmának a XVIII. század utolsó évtizedeiben keletkezett dokumentumaival szembesítjük, akkor jól előtűnik, hogy Kármán József folyóiratával új útra tért ez a mozgalom. Az eredetiség szempontjának előtérbe állítása olyan lépés volt, amely a nemzeti irodalomról egy új gondolkodásmódot jelentett be. Ez az új gondolkodásmód azonban nem tud vagy nem akar lemondani a régi érvekről. Az irodalom, mint a nemzet reprezentációja és az irodalom, mint a saját „környülállásainkat” bemutató és így bennünket, az olvasókat mélyen megragadó művek sora – ez a két felfogás nyilván egészen más előfeltevések és következtetések holdudvarát hordozza. A Kármán-féle program legfontosabb elemének azonban azt a mozzanatát tekinthetjük, amely éppen úgy feltételezi, mint folytatja az elődök tevé-

kenységét. A gondolatok új világába lépünk, de olyan világba, amely középpontba állítja, részletezi s levonja a következtetéseket abból, amelyet az elődök mozgalma inkább csak hallgatólagosan, de elég egyértelműen feltételezett, azt, hogy e mozgalom igazából csak eredeti művek révén érheti el tényleges (s nem ideológiai) céljait. Ez az alapja annak a vakmerő magatartásnak, hogy Kármán számára nem az a fontos, hogy a közönség a „tudományok” pártjára álljon, itt maguk a „tudományok” lesznek képesek arra, hogy megváltoztassák pillanatnyilag kedvezőtlen helyzetüket. Ez – végső soron – nem szakítás az elődökkel, éppen ellenkezőleg, az ő törekvéseik kiteljesítése az irodalom tényleges világában.

Az újabb kutatásokból tudjuk, hogy Kármán József közvetlen utóélete kedvezőtlenül alakult: csaknem ötven év múlva fedezi fel majd őt újra Toldy Ferenc, előtte alig-alig esik róla szó. Ez a csend voltaképpen a XVIII. század nyelvi-irodalmi mozgalmára is ráborul – az eredetiséget magába foglaló majd nyíltan követelő irodalmi tendenciára, de a benne megnyilatkozó öntudatra és magabiztosságra *Kazinczy Ferenc* nyelvújítási mozgalmanak merőben más törekvései vetettek árnyékot. Az Uránia által képviselt program és Kazinczy mozgalma a XVIII.-XIX. századforduló magyar irodalmának alternatívái voltak. A közöttük lévő viszony elemzése azonban már egy másik történet keretei közé tartozik s máskor is kell róla szólni.

Szalay Lajos grafikája